

HISTORICAL GENESIS AND EVOLUTION OF PARADIGMS OF INNOVATION

Khasan Ibrokhimovich Abdurakhmonov

PhD in Philosophy, Associate Professor

Tashkent Pharmaceutical Institute

hasanabdurakhmonov1991@mail.ru

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Innovation paradigms, Historical genesis, Evolution, Technological change, Epistemological shifts, Industrial and digital transformations, Societal values.

Received: 19.10.25

Accepted: 20.10.25

Published: 21.10.25

Abstract: This study explores the historical genesis and subsequent evolution of paradigms of innovation, tracing their conceptual origins, theoretical transformations, and practical implications across different periods of socio-economic and scientific development. By examining the interplay between technological change, institutional frameworks, and epistemological shifts, the paper highlights how innovation has been framed not merely as a technical process but as a paradigm that reshapes modes of knowledge, cultural practices, and social organization. The analysis situates innovation paradigms within broader intellectual traditions, showing their continuity and ruptures from early industrial models to contemporary digital and post-industrial frameworks. In doing so, it contributes to a deeper understanding of how innovation functions as both a driver of progress and a reflection of evolving societal values.

INNOVATSIYA PARADIGMALARINING TARIXIY SHAKLLANISHI VA EVOLYUTSIYASI

Xasan Ibroximovich Abduraxmonov

f.f.b.f.d.(phd), dotsent

Toshkent farmatsevtika instituti

E-mail: hasanabdurahmonov1991@mail.ru

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Innovatsion paradigmalar, tarixiy shakllanish, evolyutsiya, texnologik o'zgarish, epistemologik siljishlar, sanoat va raqamli transformatsiyalar, ijtimoiy qadriyatlar.

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot innovatsiya paradigmalarining tarixiy shakllanishi va keyingi evolyutsiyasini o'rganadi. U innovatsiyaning tushunchaviy ildizlari, nazariy transformatsiyalari va turli ijtimoiy-iqtisodiy hamda ilmiy taraqqiyot bosqichlaridagi amaliy oqibatlarini tahlil qiladi. Texnologik o'zgarishlar, institutsional tuzilmalar va bilim paradigmasidagi siljishlar o'rtasidagi o'zaro aloqani tahlil qilgan holda, maqola innovatsiyani oddiy texnik jarayon emas, balki bilim shakllanishi, madaniy amaliyotlar va ijtimoiy tashkilotlarni qayta shakllantiruvchi paradigma sifatida ko'rsatadi. Tahlil innovatsiya paradigmalarini kengroq intellektual an'analar doirasida joylashtirib, sanoat davridagi dastlabki modellaridan tortib to bugungi raqamli va postindustrial kontekstlargacha bo'lgan uzviylik va uzilishlarni yoritadi. Shu orqali, tadqiqot innovatsiyaning qanday qilib bir vaqtning o'zida taraqqiyot harakatlantiruvchisi va o'zgarayotgan ijtimoiy qadriyatlarning aks ettiruvchisi sifatida namoyon bo'lishini chuqurroq tushunishga hissa qo'shadi.

ИСТОРИЧЕСКОЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ЭВОЛЮЦИЯ ПАРАДИГМ ИННОВАЦИЙ

Хасан Иброхимович Абдурахмонов

Кандидат философских наук (PhD), доцент

Ташкентский фармацевтический институт

hasanabdurakhmonov1991@mail.ru

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Инновационные парадигмы, историческое происхождение, эволюция, технологические изменения, эпистемологические сдвиги, индустриальные и цифровые трансформации, общественные ценности.

Аннотация: Данное исследование посвящено историческому происхождению и последующей эволюции парадигм инноваций. В нём прослеживаются концептуальные истоки, теоретические трансформации и практические последствия инновационных парадигм в разные периоды социально-экономического и научного развития. Анализируя взаимосвязь между технологическими изменениями, институциональными структурами и эпистемологическими сдвигами, работа показывает, что инновация рассматривается не просто как технический

процесс, но как парадигма, переопределяющая способы формирования знаний, культурные практики и социальную организацию. Исследование помещает инновационные парадигмы в широкий интеллектуальный контекст, выявляя как преемственность, так и разрывы — от ранних индустриальных моделей до современных цифровых и постиндустриальных форматов. Тем самым оно способствует более глубокому пониманию того, как инновация одновременно выступает двигателем прогресса и отражением изменяющихся общественных ценностей.

Kirish. Innovatsiya tushunchasi zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy va falsafiy nutqlarda markaziy kategoriyalardan biriga aylangan. Bugungi kunda u ko‘pincha raqamli texnologiyalar, sun‘iy intellekt va global tarmoqlar bilan bog‘liq tarzda talqin qilinsa-da, uning ildizlari ancha qadimiy intellektual an‘analarga borib taqaladi. Bu an‘analarda ijodkorlik, kashfiyot va o‘zgarishni tarixiy taraqqiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchlari sifatida ko‘rgan. Innovatsiyani faqat texnik yoki iqtisodiy jarayon sifatida tushunish uni soddalashtirib yuboradi; aksincha, uni jamiyatlar o‘zgarishni qanday tasavvur qilishi, bilimni qanday tashkil etishi va kelajak bilan qanday munosabatda bo‘lishini belgilovchi keng qamrovli qarashlar tizimi — paradigma — sifatida o‘rganish kerak.

Innovatsion paradigmalar shakllanishini madaniy, ilmiy va institutsional kontekstlardan ajratib tushunib bo‘lmaydi. Dastlabki innovatsion fikrlar qadimgi va o‘rta asr olimlarining falsafiy hamda ilmiy yutuqlariga borib taqaladi. Jumladan, Markaziy Osiyolik mutafakkirlar — matematikadagi al-Xorazmiy va tibbiyot hamda falsafadagi Ibn Sino — o‘zlarining intellektual ijodkorligi bilan bilimni yangilashning dastlabki paradigmalarini shakllantirishga hissa qo‘shganlar. G‘arb an‘analarida esa, Ma‘rifat davri taraqqiyot g‘oyasini ratsional asosda tushuntirib bergan bo‘lsa, Sanoat inqilobi innovatsiyani texnologik va iqtisodiy rivojlanish dinamikasiga mustahkam bog‘lab qo‘ygan.

Yigirmanchi asrda innovatsion paradigmalar bozor kuchlari, ilmiy kashfiyotlar va davlat siyosati o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta’sirlar orqali rivojlandi. Shumpeterning “ijodiy vayronagarchilik” nazariyasi kapitalizmga innovatsiyaning buzuvchi mohiyatini ifodalagan bo‘lsa, rus iqtisodchilari — jumladan, Kondratyev va Abalkin — uni uzoq to‘liqlinli iqtisodiy sikllar hamda milliy rivojlanish strategiyalari nuqtai nazaridan tahlil qilgan. Sovet va postsovet

kontekstida innovatsiya modernizatsiya, ilmiy taraqqiyotning jamoaviy shakllari va keyinchalik bilimga asoslangan iqtisodiyotga o'tish bilan chambarchas bog'langan edi.

Bugungi kunda, yigirma birinchi asrda, raqamli globallashtirish innovatsion paradigmalarini yangicha shakllantirmoqda. Tarmoqlashtirilgan ekotizimlar, ochiq innovatsiya va sun'iy intellektning o'sishi klassik modellarni shubha ostiga qo'yib, axloqiy, ijtimoiy va bilimga oid savollarni kun tartibiga olib chiqmoqda. O'zbekiston va butun Markaziy Osiyoda davlat tomonidan olib borilayotgan innovatsion siyosatlar global paradigmalarini milliy ustuvor yo'nalishlar bilan uyg'unlashtirishga bo'lgan urinishni aks ettiradi. Bu esa innovatsiya har doim o'zining mahalliy tarixi va qadriyatlari bilan shakllanadigan chuqur kontekstli jarayon ekanini yana bir bor ko'rsatadi.

Ushbu maqolaning maqsadi — innovatsiya paradigmalarining tarixiy shakllanishi va rivojlanishini har tomonlama tahlil qilishdir. Qadimgi intellektual an'analardan boshlab, sanoat va raqamli davrlarga qadar bo'lgan evolyutsiyani o'rganish orqali, maqola innovatsiyaning qanday tushunilgan va amaliyotga tatbiq etilgan shakllaridagi uzviyliklar va uzilishlarni yoritadi. Ushbu tadqiqot innovatsiyani nafaqat iqtisodiy harakatlantiruvchi kuch, balki madaniy ma'nolarning o'zgarishi, bilim asoslarining (epistemik tuzilmalarning) qayta ko'rib chiqilishi va jamiyat orzularining aks etishi sifatida ham tushunishga qaratilgan keng qamrovli, fanlararo yondashuvga hissa qo'shishni maqsad qiladi.

Innovatsion paradigmalarini o'rganish — tarix davomida innovatsiya qanday tushunilganini belgilab bergan nazariy asoslarni chuqur tahlil qilishni talab qiladi. Bu munozaraga asos bo'luvchi ikki bog'liq tushuncha mavjud: "innovatsiya" va "paradigma". Innovatsiya eng keng ma'noda mavjud amaliyotlar, tuzilmalar yoki bilim tizimlarini o'zgartiruvchi yangilikning joriy etilishi sifatida tushuniladi. "Paradigma" tushunchasi esa, Tomas Kun tomonidan o'zining mashhur asari — Ilmiy inqiloblar strukturasi (1962)da ilgari surilgan bo'lib, u ilmiy va intellektual faoliyatni shakllantiruvchi tushunchalar, uslublar va taxminlar tizimini anglatadi. "Innovatsion paradigmalar" iborasi esa faqat alohida kashfiyot yoki ixtirolarni emas, balki butun fikrlash, ishlab chiqarish yoki jamiyat sohalarini o'zgartiruvchi tizimli o'zgarishlar modelini ifodalaydi.

G'arbiy ilmiy adabiyot innovatsiya nazariyasining shakllanishiga katta hissa qo'shgan. Jumladan, Jozef Shumpeter o'zining Kapitalizm, sotsializm va demokratiya (1942) nomli asarida innovatsiyani kapitalistik taraqqiyotning asosi sifatida ko'rsatib, "ijodiy vayronagarchilik" g'oyasini ilgari surdi — ya'ni eski iqtisodiy tuzilmalar buzilib, ularning o'rniga yangilari vujudga keladi. Bu iqtisodiy yondashuv bugungi kunda ham dolzarrligini saqlab qolgan bo'lib, innovatsiyani o'sish, raqobat va o'zgarish sikllari bilan bog'lashda muhim rol o'ynaydi. Bunga parallel ravishda, Kunning paradigma nazariyasi innovatsiyani faqat texnik o'zgarish emas, balki bilimlar tizimining tubdan qayta shakllanishi sifatida ham tushuntirishga imkon berdi — ya'ni

mavjud dunyoqarashlar nomuvofiqliklar bosimi ostida qulab tushib, yangi tushuntiruvchi modellar paydo bo'ladigan lahzalar sifatida.

Rus va Sovet ilmiy maktablari innovatsiyani o'rganishga o'ziga xos bir yo'nalish qo'shdi, ayniqsa Nikolay Kondratyevning uzoq to'liqlik iqtisodiy sikllar nazariyasi orqali. Uning innovatsiya iqtisodiy o'sish va pasayishning davriy to'liqlarini keltirib chiqaradi degan g'oyasi texnologik o'zgarishlarning jahon tarixidagi tuzilmaviy rolini ko'rsatib berdi. Keyingi davr iqtisodchilari, jumladan L. I. Abalkin, innovatsiya, tizimli o'zgarish va milliy rivojlanish strategiyalari o'rtasidagi aloqalarni yanada chuqurlashtirdilar. Bu qarashlar innovatsiyaning kollektiv, institutsional va rejalashtirilgan jihatlarini ilgari surar edi, bu esa ko'proq bozorga yo'naltirilgan G'arb modellari bilan keskin farq qilardi.

Markaziy Osiyoda esa innovatsiya tarixan iqtisodiy kategoriya sifatida shakllanishidan ancha oldin intellektual va madaniy an'analar tarkibida mujassam bo'lgan. Algebra va algoritmlar sohasida asos solgan al-Xorazmiy hamda Sharq va G'arb tafakkuriga katta ta'sir ko'rsatgan tibbiy va falsafiy asarlar muallifi Abu Ali Ibn Sino misolida ko'rish mumkinki, innovatsiya ilgari inson bilimining yangilanishi va kengayishi sifatida tushunilgan. Bugungi O'zbekistonda esa innovatsiya masalalari milliy modernizatsiya kun tartiblari bilan chambarchas bog'liq. Bunga 2019–2021 yillarga mo'ljallangan "Innovatsion rivojlanish strategiyasi" kabi strategik siyosiy hujjatlar misol bo'la oladi; bu hujjatlar innovatsiyani nafaqat texnologik, balki ijtimoiy-madaniy jarayon sifatida ham talqin qiladi.

Umuman olganda, ushbu nazariy asoslar shuni ko'rsatadiki, innovatsion paradigmalarni faqat texnik yangiliklar yoki iqtisodiy ko'rsatkichlar doirasida tushunish yetarli emas. Ular ancha kengroq epistemologik (bilimga oid) tuzilmalarni aks ettiradi — bu tuzilmalar esa aniq madaniy, tarixiy va institutsional kontekstlarga chuqur ildiz otgan. Aynan shu asoslarni tushunish innovatsion paradigmalar tarixining shakllanishi va rivojlanishini izohlashda muhimdir. Chunki bu asoslar oddiy o'zgarish bilan butun paradigmani o'zgartiruvchi chuqur siljish o'rtasidagi farqni anglash imkonini beradi.

Asosiy qism. Innovatsiya paradigmalarining kelib chiqishi insoniyat sivilizatsiyasining intellektual va madaniy tarixiga chuqur ildiz otgan. "Innovatsiya" atamasi zamonaviy iqtisodiy va texnologik mazmun kasb etishidan ancha oldin, u keng ma'noda ijodkorlik, kashfiyot va yangilanish amaliyotlarini anglatgan — ya'ni mavjud tafakkur va ishlab chiqarish an'alarini yangicha yo'nalishga burib yuboruvchi jarayonlar sifatida tushunilgan. Innovatsion paradigmalar qanday shakllanganini anglash uchun biz sanoat davrining zamonaviy kontekstidan tashqariga chiqib, tizimli o'zgarish g'oyasi ilk bor shakllangan madaniy va ilmiy shakllanishlarga nazar tashlashimiz zarur.

Qadimgi jamiyatlarda innovatsiya ko‘pincha diniy yoki kosmologik nuqtai nazardan izohlangan — yangi kashfiyotlar inson aql-idrokining mahsuli emas, balki ilohiy in‘om sifatida talqin qilingan. Biroq bunday doiralar ichida ham intellektual ijodkorlik asta-sekin tuzilmaviy shakl kasb eta boshlagan. Markaziy Osiyoda, masalan, IX asrda yashagan al-Xorazmiy algebra va algoritmik tafakkurning asoslarini yaratgan bo‘lsa, Ibn Sino (Avicenna, 980–1037) o‘zining “Tib qonunlari” asari orqali tibbiyot sohasidagi bilimlarni umumlashtirib, yangi pog‘onaga ko‘targan. Ularning ishlari alohida ixtirolar emas, balki matematikada, tibbiyotda va falsafada butun epistemik (bilimga oid) sohalarni qayta shakllantirgan paradigmatic siljishlar bo‘lgan.

Xuddi shuningdek, G‘arb an‘anasida ham Platon va Aristotel kabi faylasuflarning falsafiy izlanishlari tizimli bilim asoslarini yaratgan bo‘lib, keyinchalik innovatsiyani ratsional taraqqiyot sifatida talqin qilishga zamin hozirladi.

Yevropa Uyg‘onish davri innovatsiyaning tushunilishida burilish nuqtasini tashkil etdi. Leonardo da Vinchi kabi shaxslar badiiy ijodkorlikni ilmiy izlanish bilan uyg‘unlashtirishning namunasi bo‘lsa, Frensis Bekon innovatsiyani tajribaviy uslub va tabiat ustidan inson aqlining ustunligi mahsuli sifatida talqin qilgan. Rene Dekart esa ratsionallik va metodik shubhani intellektual o‘zgarishning harakatlantiruvchi kuchi sifatida ilgari surgan. Bu jarayonlar innovatsiyani shunchaki madaniy yangilik emas, balki bilim va insoniy amaliyotlarni qayta tashkil etish paradigmasi sifatida tushunishga o‘tishni anglatgan.

XVIII asr oxiri va XIX asr davomida yuz bergan sanoat inqilobi innovatsiyani tizimli jarayon sifatida birinchi bor keng ko‘lamda institutsionallashtirgan davr bo‘ldi. Mexanizatsiya, energiya va transport sohalaridagi texnologik taraqqiyotlar nafaqat iqtisodiy ishlab chiqarishni, balki ijtimoiy munosabatlar va madaniy hayotni ham tubdan o‘zgartirdi. Innovatsiya endi faqat olimlarning intellektual izlanishlari bilan cheklanib qolmadi — u sanoat amaliyotlari, mehnatni tashkil etish va global bozorlarga chuqur singib bordi. Aynan shu davrda innovatsiya modernizatsiyaning o‘ziga xos paradigmasi sifatida shakllandi — ya‘ni jamiyatlar taraqqiyot, unumdorlik va rivojlanishni aynan shu mezonlar orqali baholay boshladilar.

Sanoat inqilobi ko‘pincha G‘arb nuqtai nazaridan hikoya qilinadi, biroq uning ta’siri butun dunyo bo‘ylab tarqaldi. Rossiya imperiyasi va keyinchalik Sovet Ittifoqida innovatsion paradigmalar boshqa institutsional va madaniy sharoitlarda shakllandi. XIX asr rus ziyolilari modernizatsiyani bir tomondan tahdid, boshqa tomondan esa imkoniyat sifatida baholaganlar. Sovet davridagi ilmiy muassasalar esa innovatsiyani rejalashtirilgan va jamoaviy taraqqiyot sifatida ko‘rishga intildilar. Markaziy Osiyoda esa Rossiya va Sovet tizimlariga integratsiya bir tomondan zamonaviy texnologiyalarni joriy etishga, ikkinchi tomondan esa ijodkorlik va ilmiy taraqqiyotga asoslangan qadimiy intellektual an‘analarni davom ettirishga olib keldi. Ushbu kontekstlar innovatsiyaga bo‘lgan o‘ziga xos qarashlarni shakllantirdi — bu qarashlar G‘arbdagi

sanoat paradigmalari bilan har doim ham to'la mos kelmagan, biroq ular bilan muloqotda bo'lgan va o'zaro ta'sir ko'rsatgan.

XIX va XX asrlar innovatsiya paradigmalarining qat'iy institutsionallashuvi va diversifikatsiyasi (turfa shakllarda rivojlanishi) bilan ajralib turadi. Endi innovatsiya alohida ixtirochilar yoki faylasuflarning individual faoliyati sifatida emas, balki butun iqtisodiyotlar, ilmfan yo'nalishlari va siyosiy tuzilmalarni shakllantiruvchi tizimli kuch sifatida qaralgan. Bu davrda ayniqsa G'arb kapitalistik iqtisodiyotlari bilan Sovet Ittifoqining markazlashgan rejalashtirilgan tizimlari o'rtasida raqobatbardosh paradigmalar bir vaqtda mavjud bo'lganiga guvoh bo'lamiz.

Jozef Shumpeterning "ijodiy vayronagarchilik" nazariyasi kapitalistik iqtisodiyotlarda innovatsiyaning rolini tubdan qayta talqin qildi. U o'zining Kapitalizm, sotsializm va demokratiya (1942) asarida innovatsiyani eski iqtisodiy tuzilmalarni buzib, ularning o'rniga yangilarini yaratadigan buzuvchi kuch sifatida tasvirlaydi [Shumpeter, J. 1942]. Ilgari innovatsiyaga bosqichma-bosqich taraqqiyot sifatida qaralgan bo'lsa, Shumpeter uning siklik va vayron qiluvchi xususiyatiga urg'u bergan. Uning g'oyalari butun bir avlod iqtisodchilari va siyosat yurituvchilari uchun ilhom manbai bo'lib, innovatsiyani kapitalizmning harakatlantiruvchi dvigateli sifatida talqin qilishga asos yaratdi.

Rossiyada esa Nikolay Kondratyevning uzoq iqtisodiy to'liqlar nazariyasi butunlay boshqa, biroq muvofiq paradigmaga asos bo'ldi. Uning fikriga ko'ra, texnologik innovatsiyalar guruhguruh bo'lib yuzaga chiqadi va bu holat 50 yillik iqtisodiy o'sish va pasayish sikllarini keltirib chiqaradi [Kondratyev, N. 1925]. Ushbu yondashuv innovatsiyaning jahon tarixidagi tuzilmaviy rolini yoritib, texnologik o'zgarishlarni kengroq ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bilan bog'lab beradi. Keyingi olimlardan biri, L. I. Abalkin, ushbu yondashuvni rivojlantirib, innovatsiyaga asoslangan taraqqiyotni ta'minlash uchun tizimli islohotlar va milliy strategiyalar muhimligini alohida ta'kidladi [Abalkin, L. I. 1989]. Bu nazariyalar innovatsiyani faqat texnik yangilik sifatida emas, balki iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlarning bosh harakatlantiruvchisi sifatida ko'rishga zamin yaratdi.

Sovet Ittifoqi o'ziga xos innovatsion paradigmaga asos solgan bo'lib, u kollektivism, rejalashtirish va davlat boshchiligidagi modernizatsiyaga tayangan. Ilmiy va texnologik innovatsiyalar individual tadbirkorlik mahsuli sifatida emas, balki jamoaviy yutuq sifatida qaralgan. Yirik ilmiy-tadqiqot institutlari, sanoat dizayn byurolari va markazlashgan rejalashtirish mexanizmlari innovatsiyani rivojlantirish uchun resurslarni safarbar etish maqsadida tashkil etilgan edi. Ushbu model kosmik sanoat, yadroviy fizika va tibbiyot kabi sohalarda muhim yutuqlarga erishgan bo'lsa-da, byurokratik qat'iylik va bozor rag'batlarining yetishmasligi tufayli tuzilmaviy cheklolarga ham duch kelgan [Kuzyk, B. N. 2000].

Markaziy Osiyo uchun XX asr ikki yo‘nalishda kechdi: bir tomondan, mintaqa Sovet innovatsion tizimlariga integratsiyalashdi, boshqa tomondan esa o‘ziga xos intellektual an‘analarini saqlab qoldi. O‘zbekiston, Qozog‘iston va boshqa respublikalarda universitetlar hamda ilmiy-tadqiqot institutlarining tashkil etilishi ilmiy innovatsiyalar uchun yangi institutsional asos yaratdi. Shu bilan birga, innovatsiya ko‘pincha modernizatsiya va milliy taraqqiyot tili orqali talqin qilinar edi. Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar, garchi ular ancha oldingi davrlarda yashagan bo‘lsa-da, intellektual ijodkorlik timsollari sifatida zamonaviy kontekstda qayta talqin qilindi va tarixiy madaniy meros bilan hozirgi zamon orzu-umidlarini bog‘lovchi ramzga aylandi [Navoi, A. 1960].

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda G‘arb davlatlari innovatsiyaning yangi modellarini shakllantira boshladilar — bu modellar texnologik raqobat, iqtisodiy o‘rish va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan ilmiy izlanishlarga tayanardi. AQSh va G‘arbiy Yevropa ilmiy infratuzilmalarga katta sarmoya kiritib, “katta ilm-fan” (big science) va “harbiy-sanoat innovatsiyasi” kabi paradigmalarni yuzaga chiqardilar. Keyinchalik, XX asr oxiriga kelib, “bilim iqtisodiyoti” va “ochiq innovatsiya” tushunchalari dolzarb mavzuga aylandi — bu esa sanoat paradigmasidan postindustrial paradigmalarga o‘tishni aks ettirdi [Drucker, P. 1993; Chesbrough, H. 2003].

Yigirma birinchi asr innovatsion paradigmalarida chuqur o‘zgarishlar davri bo‘ldi — bu o‘zgarishlar globallashtirish, raqamlashtirish va yangi texnologik ekotizimlarning paydo bo‘lishi bilan harakatlantirildi. Innovatsiyaga endi faqat iqtisodiy yoki sanoat kuchi sifatida emas, balki madaniy amaliyotlar, siyosiy tuzilmalar va axloqiy mezonlarni qayta shakllantiruvchi ko‘p o‘lchovli hodisa sifatida qaralmoqda. Ushbu siljish o‘zaro bog‘langan global jamiyatlar kontekstida innovatsiyaning tobora murakkablashib borayotgan mohiyatini ko‘rsatadi.

Raqamli texnologiyalar, internet va sun‘iy intellektning rivojlanishi innovatsiyaning yaratilishi va tarqalishini butkul yangi paradigmaga olib keldi. Ilgari sanoat modellariga xos bo‘lgan yondashuvlardan farqli o‘laroq, zamonaviy innovatsiya global raqamli platformalar doirasida faoliyat yuritadi — bu yerda bilimlar chegaralarsiz, bir zumda tarqaladi. “Tarmoqli jamiyat” (network society) kabi tushunchalar [Castells, M. 1996] innovatsiyaning axborot oqimlari, ijtimoiy media ekotizimlari va algoritmik infratuzilmalarga qanday singib ketganini ifodalaydi. Bunday sharoitda innovatsiya nafaqat texnologik, balki madaniy jarayon ham bo‘lib, u muloqot, shaxsiy identitet va boshqaruv tizimlarini ham o‘zgartirmoqda.

Genri Chesbro tomonidan ilgari surilgan “ochiq innovatsiya” nazariyasi esa innovatsiyani alohida kompaniyalar yoki institutlar doirasidan chiqib, keng ko‘lamli hamkorlikka asoslangan jarayon sifatida qayta talqin qildi [Chesbrough, H. 2003]. Bu paradigma innovatsion ekotizimlarda tashqi bilim manbalarini jalb qilish, birgalikda yaratuvchanlik va o‘zaro ochiqlik tamoyillariga

asoslanadi. Bu yondashuv Piter Druker ilgari surgan “bilim iqtisodiyoti” tushunchasi bilan uyg‘unlashib [Drucker, P. 1993], innovatsiyani endilikda alohida tashkilotlar emas, balki ko‘plab ishtirokchilardan iborat tarmoqlar orqali amalga oshiriladigan tizimli va tarqoq jarayon sifatida tasvirlaydi.

Zamonaviy innovatsion paradigmalarining muhim xususiyatlaridan biri shuki, endilikda innovatsiya global muammolarga javob berishi kerakligi e‘tirof etilmoqda — jumladan, iqlim o‘zgarishi, tengsizlik va resurslarning tanqisligi kabi masalarga. “Barqaror innovatsiya” (sustainable innovation) tushunchasi texnologik rivojlanishni ekologik mas‘uliyat va ijtimoiy adolat bilan bog‘laydi [Elkington, J. 1997]. Ayniqsa sun‘iy intellekt, biotexnologiya va ma‘lumotlar maxfiyligi kabi sohalarda axloqiy mezonlar innovatsiya haqidagi munozaralarda markaziy o‘ringa chiqmoqda. Bugungi kunda innovatsiya tobora ko‘proq nafaqat iqtisodiy foyda, balki uning ijtimoiy va axloqiy oqibatlari bilan ham baholanmoqda.

O‘zbekiston va boshqa Markaziy Osiyo mamlakatlarida innovatsion paradigmalar davlat boshchiligidagi modernizatsiya strategiyalari orqali qayta shakllanmoqda. Masalan, 2019–2021 yillarga mo‘ljallangan Innovatsion rivojlanish strategiyasi kabi siyosiy hujjatlar innovatsiyani bilimga asoslangan iqtisodiyot va raqamli jamiyat sari o‘tish uchun zaruriy omil sifatida ko‘rsatadi [Karimov, I. A. 2008]. Mintaqaviy darajadagi raqamli infratuzilma, qayta tiklanuvchi energiya va ta‘lim sohalarida hamkorliklar esa shuni ko‘rsatadiki, mahalliy kontekstlar global paradigmalarni milliy taraqqiyot maqsadlariga moslashtirib qayta talqin qilmoqda. Bu holat global texnologik tendensiyalar bilan Markaziy Osiyoning madaniy-tarixiy qadriyatlari o‘rtasidagi doimiy muloqotni aks ettiradi.

Rossiyada esa zamonaviy olimlar Shumpeterga asoslangan yondashuvlarni qayta jonlantirib, milliy innovatsion tizimlar va davlat-bozor o‘rtasidagi muvofiqlashtirishga urg‘u bermoqda [Glazyev, S. 2016]. Bu yondashuvlar ayniqsa raqamli texnologiyalar, mudofaa va energetika sohalarida bozor dinamikasini strategik davlat rejalashtirish bilan uyg‘unlashtirishga harakat qiladi. Bunday modellar klassik innovatsiya nazariyalarini postsovet rivojlanishining ijtimoiy-siyosiy sharoitlariga moslashtirish yo‘lidagi urinishlar sifatida talqin etilishi mumkin.

Innovatsion paradigmalar tarixiy yo‘nalishi uzviylik va keskin uzilishlarning birgalikdagi harakatidan iborat ekanini ko‘rsatadi. Turli sivilizatsiyalar va davrlar kesimida innovatsiya doimo o‘zgarish va yangilanishning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida tasvirlangan. Biroq ushbu o‘zgarish qanday tushunilgani — diniy, falsafiy, iqtisodiy yoki raqamli asoslarda — sezilarli darajada farq qiladi. Bu tafovutlar har bir davrning o‘ziga xos epistemik va madaniy sharoitlarini aks ettiradi.

Innovatsiyani yangilanish sifatida talqin qilishda ma‘lum uzviylik mavjud: Ibn Sinoning tibbiy bilimlarni qayta tashkil qilishi [Avicenna, 1980], Frensis Bekonning ilmiy taraqqiyot uchun

metodologik dasturi [Bacon, F. 2000] va Shumpeterning “ijodiy vayronagarchilik” nazariyasi [Schumpeter, J. 1942] bunga misoldir. Bu holatlarning har birida innovatsiya oddiy o‘zgarish emas, balki bilim va amaliyotlarning tubdan qayta tuzilishi sifatida ko‘rsatiladi. Demak, tarixiy kontekstdan qat’i nazar, innovatsion paradigmalar doimo tizimli yangilanishning asosiy modeli bo‘lib xizmat qilgan.

Shunga qaramay, muhim uzilishlar ham kuzatiladi. Sanoat inqilobi innovatsiyani ilgari mavjud bo‘lgan, nisbatan parokanda tasavvurlardan keskin ajratib, uni ishlab chiqarish va bozor tizimlariga institutsional tarzda bog‘lab qo‘ydi. Sovet innovatsion paradigmalarida esa jamoaviy taraqqiyot va markazlashgan rejalashtirishga urg‘u berilib [Abalkin, L. I. 1989], G‘arbning bozor asosidagi yondashuvlaridan tubdan farq qilgan. Raqamli davr esa yana bir keskin uzilishga sabab bo‘ldi: endilikda innovatsiya faqat texnologik obyektlar bilan cheklanmay, balki tarmoqlar, raqamli platformalar va shaxsiy identitetlar ichiga ham singib ketgan [Castells, M. 1996].

Bu uzilishlarning har biri Tomas Kunning “paradigma siljishi” haqidagi nazariyasiga muvofiq keladi [Kuhn, T. 1962] — ya’ni mavjud bilim tuzilmalari ichida paydo bo‘lgan nomuvofiqliklar yangi tushunish tizimlarini yuzaga keltiradi. Shu tariqa, har bir uzilish innovatsiyani tushunish va tatbiq etishda yangi paradigmanning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

Innovatsion paradigmalar nafaqat iqtisodiy yoki texnologik hodisalar, balki chuqur epistemologik va falsafiy ma’noga ham ega. Tomas Kunning paradigma nazariyasi shuni ko‘rsatadiki, innovatsiya faqat amaliyotlarni emas, balki fikrlash kategoriyalarini ham tubdan o‘zgartiradi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, innovatsiya — bu epistemik voqelikdir, ya’ni u qanday bilimlar haqiqiy deb tan olinishi va taraqqiyot qanday tushunilishi borasidagi tasavvurlarni qayta belgilaydi. Masalan, Markaziy Osiyo ilmiy an‘analarida al-Xorazmiy va Ibn Sino matematika va tibbiyot sohalarini shunchaki texnik fanlar emas, balki mustaqil bilim tartiboti (epistemologik tizimlar) sifatida shakllantirganlar [al-Khwarizmi, 1985]. Xuddi shuningdek, bugungi sun’iy intellekt haqidagi bahslar ham faqat texnologik imkoniyatlar bilan cheklanmaydi — ular avtonomiya, javobgarlik va axloqiylik kabi chuqur falsafiy savollarni ham o‘z ichiga oladi [Bostrom, N. 2014].

Taqqoslovchi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, innovatsion paradigmalar har doim ma’lum bir madaniy va mintaqaviy kontekst ta’sirida shakllanadi. G‘arb an‘analarida innovatsiya ko‘proq individual ijodkorlik va bozor raqobati bilan bog‘liq tarzda tushunilgan. Rus va Sovet an‘analarida esa u davlat tomonidan boshqariladigan, jamoaviy va institutsional asosda amalga oshiriladigan jarayon sifatida qaralgan. Markaziy Osiyoda esa innovatsiya tarixan kuchli madaniy va ma’rifiy o‘lchovga ega bo‘lib, intellektual ijodkorlikni axloqiy va ijtimoiy taraqqiyot bilan bog‘lab kelgan [Navoi, A. 1960; Karimov, I. A. 2008].

Bu xilma-xillik shuni anglatadiki, innovatsiyaning tarixiy rivojlanishini tushuntirishda yagona paradigma yetarli emas. Har bir madaniyat va davr innovatsiyaga o'z tarixiy, falsafiy va ijtimoiy nuqtai nazaridan yondashgan — bu esa innovatsiyani tushunish uchun ko'p qirrali va kontekstual yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

Tanqidiy tahlil shuni ko'rsatadiki, zamonaviy innovatsion paradigmalar bir qancha cheklovlarga ega. Garchi ochiq innovatsiya va raqamli tarmoqlar ishtirokchilar doirasini kengaytirgan bo'lsa-da, ular bilan birga ma'lumot monopoliyalari, algoritmik kamsitish va madaniy yagona shakllanish kabi xavf-xatarlarni ham yuzaga keltirdi [Zuboff, S. 2019]. Xuddi shuningdek, tobora dolzarb ahamiyat kasb etayotgan barqarorlik paradigmalariga ham iqtisodiy o'sish bilan ekologik cheklovlar o'rtasidagi ziddiyatlarni hal qilish borasida jiddiy muammolar to'g'ri kelmoqda. Ushbu cheklovlar kelajakdagi innovatsion paradigmalar uchun iqtisodiy, madaniy, axloqiy va ekologik o'lchamlarni birlashtiruvchi yangi sintetik yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa. Innovatsion paradigmalarining tarixiy shakllanishi va evolyutsiyasi shuni ko'rsatadiki, innovatsiya bu doimiy, o'zgaruvchan jarayon bo'lib, u turli davrlarda madaniy, iqtisodiy va intellektual sharoitlarga moslashib borgan. Markaziy Osiyo intellektual an'alaridan tortib Yevropa Uyg'onish davridagi falsafiy izlanishlargacha, XIX asrdagi sanoat institutlashuvi va XX asrda Shumpeter hamda Sovet modeliga asoslangan qayta talqinlar orqali innovatsiya har doim tizimli yangilanish kuchi sifatida tushunilgan. Bu tarixiy yo'l shuni anglatadiki, innovatsiya hech qachon faqat texnologik yoki iqtisodiy jarayon emas edi — u doimo bilim, qadriyat va jamiyat qanday o'zgarishi mumkinligini belgilovchi chuqur paradigmatic hodisa bo'lib kelgan. Shu bois, kelajakdagi innovatsion yondashuvlar har tomonlama — nafaqat texnik, balki madaniy, axloqiy va ekologik kontekstda ham uyg'unlashtirilgan bo'lishi zarur.

Turli an'analarni taqqoslovchi tahlil shuni ko'rsatadiki, innovatsion paradigmalar yangilanish, o'zgarish va buzuvchi kuch (disruptivlik) kabi umumiy xususiyatlarga ega bo'lsa-da, ularning konkret shakllanishi har doim tarixiy va mintaqaviy kontekstlar bilan chuqur bog'liq bo'lgan. G'arb an'alarida innovatsiya ko'proq individual ijodkorlik va bozor raqobatiga tayanadi; rus va sovet qarashlarida esa u davlat boshchiligida va jamoaviy asosda institutsionallashtirilgan. Markaziy Osiyo an'alarida esa innovatsiya axloqiy, madaniy va intellektual taraqqiyot bilan chambarchas bog'langan. Bu xilma-xil yondashuvlar innovatsiyani soddalashtiruvchi har qanday yondashuvni rad etadi va uning ko'p qirrali, murakkab tabiatini ta'kidlaydi.

Zamonaviy o'zgarishlar innovatsiyaga bo'lgan yondashuvda yangi murakkabliklarni yuzaga chiqardi. Raqamli paradigma, ochiq innovatsiya modellari va barqarorlik yondashuvlari texnologik taraqqiyotni ifodalabgina qolmay, balki chuqur madaniy va axloqiy oqibatlarni ham

aks ettiradi. Shu bilan birga, ma'lumot monopoliyalari, ekologik tahdidlar va ijtimoiy tengsizliklar kabi muammolar hozirgi paradigmalar cheklovlarini ko'rsatmoqda. Endilikda innovatsiya faqat iqtisodiy o'sish omili emas — u insoniy qadriyatlar va jamiyat orzu-umidlarining aksiga aylangan.

Ushbu maqolada keltirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, kelajakdagi innovatsion paradigmalar tarixiy an'analardan kuchini saqlagan holda, bugungi zamon muammolarini hal qilishga qaratilgan bo'lishi kerak. Shumpeter nazariyasiga xos iqtisodiy dinamikani, rus uzoq to'liqlinli nazariyalarning tizimli yondashuvini va Markaziy Osiyo tafakkurida mujassam bo'lgan madaniy-ma'naviy yo'nalishni birlashtirgan holda, yanada keng qamrovli va axloqiy asoslangan innovatsion modelni shakllantirish mumkin. Bunday sintez jamiyatlarga nafaqat samarali innovatsiyalar yaratish, balki bu jarayonni madaniy identitetni asrash, barqarorlikni ta'minlash va inson salohiyatini yuksaltirish yo'lida olib borish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abalkin, L. I., Проблемы политической экономики социализма, Москва, Наука, 1989.
2. al-Khwarizmi, M., Kitab al-Jabr wa'l-Muqabala, tarj. R. Rosen, Princeton, Princeton University Press, 1985.
3. Avicenna (Ibn Sina), The Canon of Medicine, tarj. L. G. P. de Gerard, New York, AMS Press, 1980.
4. Bacon, F., Novum Organum, Kembrij, Cambridge University Press, 2000.
5. Bostrom, N., Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies, Oksford, Oxford University Press, 2014.
6. Castells, M., The Rise of the Network Society, Oksford, Blackwell, 1996.
7. Chesbrough, H., Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology, Boston, Harvard Business School Press, 2003.
8. Drucker, P., Post-Capitalist Society, New York, HarperBusiness, 1993.
9. Elkington, J., Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business, Oksford, Capstone, 1997.
10. Глазьев, С., Стратегия опережающего развития России в условиях глобального кризиса, Москва, Экономика, 2016.
11. Karimov, I. A., Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch, Toshkent, Ma'naviyat, 2008.
12. Кондратьев, Н., Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения, Москва, Экономика, 1925.
13. Kuhn, T., The Structure of Scientific Revolutions, Chicago, University of Chicago Press, 1962.

14. Кузык, Б. Н., Российская цивилизация: Время реформ и надежд, Москва, Институт экономики РАН, 2000.
15. Navoiy, A., Mahbub al-Qulub, Toshkent, Fan, 1960.
16. Schumpeter, J., Capitalism, Socialism and Democracy, New York, Harper & Brothers, 1942.
17. Zuboff, S., The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power, New York, PublicAffairs, 2019.